

Fülöp Lajos

## II. Rákóczi Ferenc, az író

(Borsi, 1676. március 27. — Rodostó, 1735. április 8.)

*Hopp Lajos emlékének*

Az életmű lezárul a halállal, de még a csonkán maradt pályát is kikerekíti, távlatosabbá teszi az idő és az emlékezet... II. Rákóczi Ferenc helyét, szerepét is kijelölte, meghatározta az utókor. Emlékezésünk főhőse a magyar történelemnek kétségkívül az egyik legvonzóbb, legnagyobb és legtragikusabb sorsú alakja; Erdély és a szövetkezett magyarországi rendek fejedelme, hadvezér, államférfi, művelődéspolitikus, mindemellett kiváló író és bölcselő is, aki — példaképéhez, Zrínyi Miklóshoz hasonlóan — tollal és karddal küzdött Magyarország függetlenségéért, az önálló államiság megteremtéséért.<sup>1</sup>

Rákóczi mint író, irodalomtörténetünknek (a késő barokk kornak, illetve a magyar felvilágosodást megelőző szakasznak) jelentős alkotója: az irodalmi szintű publicisztika, az erkölcsi, állambölcseleti irodalom és az emlékirás európai szintű képviselője.<sup>2</sup> Ám sokkal több, mint irodalmi jelenség; történeti személyiség, akinek alakja és sorsa egygyé vált szabadságharcának történetével.

Méltatásom szeretne legalább vázlatos képet adni Rákóczi irodalmi tevékenységének művelődéstörténeti összefüggéseiről, a szabadságharc alatti írói munkásságának irányairól, különösképpen az emigrációs évek műfajváltásáról, emlékirásának az eredményeiről, kitekintve memoárjának néhány gyöngyösi vonatkozására is. Azért választottam a szélesebb tablót, mert meggyőződésem, hogy nem elegendő Rákóczinak csak az emigrációban szerzett műveit vizsgálni, ugyanakkor megfelelkezve a hazai, magyar nyelvű írásairól. Ezek számbavétele nélkül ugyanis csonka lenne a fejedelem írói arcképének a bemutatása.<sup>3</sup>

Rákóczi írói munkássága egyidőben kezdődött a szabadságharccal, de nem zárult le annak végeztével, hanem tovább folytatódott, sőt kiteljesedett a száműzetés éveiben. Az 1703-tól 1711-ig tartó küzdelmes nyolc esztendő, igaz, csak rövid időre és töredékesen, de felvillantotta a független magyar államiság lehetőségét: a tudatos társadalmi, gazdasági, művelődési, diplomáciai és katonai reformtörekvéseket. Olyan kulturális és irodalmi hátteret, amelynek a feltárása az *Archivum Rákócziánium*-kötetek, a *Rákóczi tanulmányok* és az újabb kutatási eredmények után továbbra is szép kötelesség az egyes tudományterületek képviselői, különösen a művelődéstörténészek számára.

---

---

Rákóczi fejedelmi udvarát a központi irányítás gyakorlati feladatainak az ellátása mellett (vagy éppen azzal összefüggésben) igyekezett kulturális központtá tenni. Ebben a törekvésben fontos szerepe volt a társadalmi egységet, az összefogást erősítő szemléletnek, az igényes írásbeliségnek és retorikai felkészültségnek, a műfaji változatosságnak (levél, publicisztika, szónoklat, ediktum, vitairat, vers, imádság, elmélkedés, emlékirás, stb.), legfőképpen pedig a magyar nyelvűségnek. (Emellett persze — helyzettől függően — a hagyományos latin és a francia diplomáciai nyelv használatának is.)<sup>4</sup>

Maga Rákóczi eleinte alig-alig tudott magyarul, hiszen gyermekkorban elszakították az anyanyelvi közegetől; Bécsben élt, és ifjúkori tanulmányait is csehországi jezsuita kollégiumban végezte. Nagykorúságát elérve azonban hazatelepedett. Nyelvi bizonytalansága az első írásain még ugyancsak érezhető, ám egyre gyorsabban és jobban sajátította el a stílus, az írásbeli és szóbeli közlés eszközeit.<sup>5</sup> A latin nyelvet (elsősorban a klasszikus latint és a jezsuita latinságot) kitűnően ismerte, mint ahogy a francia nyelvet is (főként mint az udvari társalgás nyelvét, illetve a diplomáciai és az irodalmi jellegű írásbeliségét), bár nem birtokolta az árnyaltabb kifejezőmódot.

Járatos volt az antik és a barokk szónoklatban, de hatott rá a protestáns prédikatori gyakorlat is, és mind katonái előtt, mind a megye- és országgyűléseken „értelemre és érzelemre ható” beszédek tartott. A kancellária művelődéspolitikáját és diplomáciai tevékenységét olyan felkészült munkatársak segítségével alakította ki, mint Pápai János és Ráday Pál. Irodalmi szempontból is figyelemre méltó többnyelvű magán-, valamint hivatalos, és főleg diplomáciai levelezése, amelyben a francia levélstílus kívánalmait követte. Ez Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének megírására is hatással volt.

Ő kezdeményezte az első hazai hírlap, a *Mercurius Hungaricus* (később *Mercurius Veridicus ex Hungaria*) kiadását, Ráday Pálra bízva a szerkesztést. Fejlesztette a nyomdahálózatot, támogatta a könyvkiadást, így például Zrínyi Miklós újból időszerűvé vált *Afiumának*, továbbá Pápai Páriz Ferenc latin—magyar és magyar—latin szótárának,<sup>6</sup> Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae Literatae* című magyar irodalmi lexikonának,<sup>7</sup> Tolvaj Ferenc gyöngyösi református iskolai rektor *Arithmeticiájának*<sup>8</sup> a megjelentetését stb. Az eredeti művek mellett szorgalmazta a fordításirodalom termékeinek a kiadását is.

Felkarolta a kollégiumok, főiskolák, egyáltalán az iskoláztatás ügyét, az oktatás korszerűsítését, elősegítette a külföldi iskolalátogatást tanár és diák számára egyaránt.<sup>9</sup> Megalapította a *Nemes Ifjak Társaságát*, amelynek célja egy korszerű műveltséggel rendelkező fiatal értelmiségi réteg kinevelése volt.<sup>10</sup>

Pártfogolta a képzőművészetet, főleg az emlékérem- és a rézmetszetkészítést, valamint az arcképfestést. Személyét már a kortárs írók és művészek is különleges tisztelettel övezték, amivel megalapozták a mindmáig töretlen továbbélő Rákóczi-képet, amely a nevéhez fűződő szabadságharc rövid, de annál jelentősebb történelmi korszakának az eszményítéséhez is hozzájárult. Legendás alakjának az

ismertségéhez nagyban hozzájárult udvari festőjének, Mányoki Ádámnak az 1712-ben (már Danckában) készült olajportréja. Az eredeti képen Rákóczi tollforgós kucsmát, türkizszínű dolmányt és arannyal átszőtt palástot visel. A nyílt és tiszta tekintet, a jellegzetes arc, a haj- és bajuszviselet, az egyenes tartás és a nemes egyszerűség mind-mind a fejedelem emberi és uralkodói nagyságának hű tükrözője.<sup>11</sup>

Rákóczi széleskörű műveltségével, államférfiúi bölcsességével, a tudomány és a művészetek támogatásával igen nagy hatást gyakorolt kortársaira és a magyar művelődés további fejlődésére. Irodalmi tevékenysége is rendkívül sajtószerű. A szabadságharc idején egy küzdelemben bővelkedő, ám bizakodó korszakban készült levelei, kiáltványai, beszédei, elmélkedései és imádságai többnyire magyar nyelvűek; céljuk a mozgósítás, a vitézi morál és a hazafias szellem erősítése, a függetlenség ügyének közvetlen szolgálata.

Legjelentősebb műveit (a *Vallomásokat* és az *Emlékiratokat*) azonban — világ-irodalmi és teológiai inspiráció, illetve a hazai memoárhagyomány alapján — az egyéni és a nemzeti önvizsgálatnak, a tények őszinte feltárásának és a külföld tájékoztatásának szándékával — már az emigrációban latin, illetve francia nyelven írta. Bár mindkét mű idegen nyelvű, mégis szerves része a magyar irodalomnak, hiszen mondanivalójuk a korabeli magyar társadalmi viszonyokban, azoknak az európai összefüggéseiben és az itthoni környezetben gyökerezik.

Rákóczi hazai földön vált íróvá; gondolatait, érzelmeit az itteni hagyományok, élmények és tapasztalatok, a magyar valóság tényei határozzák meg. Természetesen van lényeges különbség, a cselekvő, hívei által körbezett szabadságharcos fejedelem, illetve az inkább már csak szemlélődő, magányos emigráns élethelyzete, a politikai író és az emlékiró alkotói szándéka és műfajhasználata között. Mindemellett aligha lehet tagadni az írói pálya első és második szakaszának összetartozását, az előzmény és a következmény folytonosságát.<sup>12</sup>

A továbbiakban csupán érintőlegesen soroljunk fel néhány jellemző Rákóczi-művet a szabadságharc időszakából. Imái közül az *Alázatos imádság* (Debrecen, 1703) című „hadaknak rendelt” könyörgés érdemel említést, amely „felekezeti-közi” jellegével az egységre törekvő türelmi politika szép megnyilvánulása.

A fejedelemnek tulajdonítható a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* (1703) című dallammal ellátott imádság is. A huszonhárom strófás vers a reformáció íróinak frazeológiájával idézi „Isten ostorá”-t, amelyet a magyarságnak bűnei miatt kell elszenvednie. Engesztelésképpen a „magyarok pátronájá”-nak segítségét kéri, és összefogásra szólítja fel a nemzetet.

Eredeti fogalmazványban maradt ránk a fejedelem *Gyömrői beszéde* (1705), melyet tábori szemléje alkalmából — erős érzelmi hatással — „fölkelt hadai”-hoz intézett egy balsiker után. Ebben korholta a katonák fegyelmezetlenségét, közömbösségét és a szabadságharc méltó folytatására ösztönzött.

Igen tanulságosak Rákóczi vitairatai is. Közöttük a latin nyelvű *Responsio* (1706–1707) publicisztikai remekmű. Voltaképpen válasz hat északnyugati vár-

megye *Supplicatiojára* (1705) és a Szécsényi országgyűlés jezsuitákkal kapcsolatos intézkedéseit okolja meg. Az itteni érveket a későbbi önvallomásíró is felhasználja.

A *Hadakozó embernek tanító scholája* (1707–1708) című traktátus hadtudományi és didaktikai indíttatású mű. Célja a reguláris hadsereg megszervezésének szorgalmazása volt. Az írás, amelynek bevezetője Mátyás király emlékét idézi, Zrínyi Miklós prózai munkáihoz hasonló katonapolitikai elmélkedés.<sup>13</sup>

Rákóczi azonban a magyar irodalomtörténetben a már a száműzetésben írott két főművével, a latin nyelvű *Vallomásokkal* (*Confessio peccatoris*) és a francia nyelvű *Emlékiratokkal* (*Mémoires*) vonult be. A vallomásíró és az emlékiró munkája — a művek önállósága ellenére — egységet alkot, időrendi folyamatosságot mutat. Összetartozásukat keletkezési közülményük, tartalmi összefüggésük és sajátos szerkezeti megoldásuk (az ún. kettős elrendezés) is jelzi.<sup>14</sup> Az egymást követő művekben ráadásul gyakori a hivatkozás, a visszautalás az előzményekre, a már korábban elmondott tényekre. E szemlélet helyességét támasztja alá Köpeczi Béla megfigyelése is,<sup>15</sup> hogy az *Emlékiratok* műfajilag az igazi *mémoire* és az augustinusi *confessio* között helyezkedik el. Alapjában véve mindkét mű önfeltárás: az elsőben több a „belső történés”, a lelki fejlődésrajz, a másodikban pedig a „külső esemény”, a kortörténet — az írói szándék és a műfaji célkitűzés kívánalmi szerint. De adjuk át a szót Rákóczinak:<sup>16</sup> „Vallomásaim könyveiben feltártam neked [ti. az „Örök Igazságnak” — F. L.] az emberek előtt szívem belsejét. Itt az embereknek mondom el Teelőtted külső tetteimet. Az emberek Vallomásaimból megtudják majd, milyen indítóokok hajtottak a cselekvésre; ebből a könyvből megismerik azt, amit tettem.”

Jellegét tekintve mindkét alkotásra hatott Szent Ágoston remekműve és annak műfaja, amely Redl Károly szerint<sup>17</sup> „nehezen meghatározható: önvallomás, gyónás, ima, filozófiai elmélkedések, teológiai fejtegetések, pszichológiai megfigyelések, anekdotikus részletek, életrajzi elemek keverednek benne”.

Rákóczi emlékirásaira hatással volt a magyar memoárhagyomány is; az olyan alkotók művei, mint Kemény János, Bethlen Miklós és mások alkotásai. Utóbb Bitskey István mutatott rá,<sup>18</sup> hogy ezek a politikai életben aktív szerepet játszó szerzők „igazolni, védeni akarták magukat az utókor előtt, igyekeztek az előadás menetét tetszetősen — nem feltétlenül kronologikus rendben — megformálni, magukat és kortársaikat egyéni megítélésük szerint bemutatni.” Bár ezek a művek nem mindig jelentek meg nyomtatásban, kézírásos formában kézről kézre jártak, így befolyásolták, alakították a közvéleményt.

Rákóczi nem ezt tette: nála az erkölcsi szándékon és a hitelességen volt a hangsúly, ami mindkét szóban forgó művére egyaránt vonatkozik. A *Mémoires* ajánlása egyértelmű:<sup>19</sup> „Fogadd tiszta szándékomat, hogy mindabban, amit cselekedtem, a tiszta igazságot akarom elmondani.” Majd így folytatja:<sup>20</sup> „Hiszem, hogy ez az igazság belőled sugárzik, s az utókor majd téged dicsőít érte, és megtanul különbséget tenni az igaz és a hamis között.”

A művek időrendjét tekintve Rákóczi a *Confessio* első könyvét 1716 végén, 1717 elején írta Grosbois-ban, a kamalduli szerzetesek kolostorában. Ebben — önvallomásos bevezető után — ifjúkorát, iskolázását, külföldi élményeit, letartóztatását, megmenekülését, és a felkelőkhöz való csatlakozását beszéli el; a történet nagyjából 1703 derekáig, a szabadságharc kitöréséig tart. A *Vallomások* legszébb és legizgalmasabb része a kalandos életút előadása, visszatalálása nemzetéhez, népéhez. Meggyőzően mutatja be, hogy ő mint a Rákócziak, Báthoryak, Zrínyiek utóda, nem is cselekedhetett volna másképpen, mint ahogy cselekedett.

Az első könyv befejezése után, 1717-ben írta meg a *Mémoires*-t, még ugyancsak Franciaországban; a műben reális képet rajzol az 1703–1711 közötti szabadságharc történetéről, kimeneteléről és bukásának okairól. Az események értékelése mellett kritikai áttekintést ad a korabeli magyar társadalomról; „az ausztriai ecset” hamisító vonásaival szemben pedig megvédi a „rebellisnek, lázadónak, zavargónak” bélyegzett magyarságot. Bebizonyítja, hogy a szabadságjogokért indított háborúk sorába tartozik a magyarságnak ez az utóbbi küzdelme is.

A *Confessio* második könyvét 1718-ban már Törökországban, Drinápolyban és Jenikőben írta, és az 1711-től 1717 közepéig tartó emigrációs időszakot dolgozza fel — visszautalással a *Mémoires* történéseire —, beszámol lengyelországi és franciaországi tartózkodásának élményeiről és emigrációba vonulásának indítékairól. Úgy vélte, hogy külföldön többet tud használni a magyarság ügyének. A harmadik könyv, amely Jenikőben, ugyancsak 1718-ban készült, a törökországi emigráció első éveit mutatja be.

Gyöngyös neve is gyakran szerepel Rákóczi *Emlékirataiban*. A város a Rákóczi korban többször is helyt adott Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlésének és a meglehetősen nagy kiterjedésű Rákóczi-birtokok egyik központja volt. A fejedelem többször tartózkodott Gyöngyösön; kiáltványának közzététele után Almásy János alispán itt hirdette meg a kettős vármegye felkelését, az összegyűlt katonák pedig innen indultak az egri vár bevételére. A lakosság külön adóval, élelmiszerral és fuvarral is támogatta a küzdelmet.

1704. március 17-e és 29-e, illetve augusztus 28-a és szeptember 12-e között — két alkalommal is — Gyöngyösön tartották a béketárgyalásokat Rákóczi Fő téri házában. Az értekezletek költségeit ugyancsak a város fedezte.<sup>21</sup> A bécsi udvart a gyöngyösi születésű Széchényi Pál kalocsai érsek és két követtársa, Okolicsányi Pál és Szirmay István képviselte. A fejedelem személyesen vezette a tárgyalásokat. A gyöngyösi békeértekezleten terjesztették fel az uralkodóhoz a nemzet kívánságaiként az ún. „gyöngyösi 25 pont”-ot.<sup>22</sup>

Az udvar már 1704 első napjaiban rá akarta bírni Rákóczit a béketárgyalásra. Erre azonban csak negyedéves késéssel került sor. A fejedelem 1704. február 29-én Gyöngyöst tűzte ki a tárgyalás színhelyéül, az időpontot pedig március 17-ében jelölte meg.<sup>23</sup> Rákóczi *Emlékirataiban* kitért mind a két értekezlet tárgyára, lefolyására és a megbeszélések sikertelenségének okaira is. Az első találkozóról így számolt be:<sup>24</sup> „... testőreim kíséretében Gyöngyösre mentem az érsekkel tár-

gyalni. Elrendeltem Bercsényinek és a felső-magyarországi megyék főurainak, hogy ők is odajöjjenek. [...] Az okmányok feljegyezték azokat az előterjesztéseket, amelyeket az értekezleten a császár nevében tettek, és az én válaszaimat is. Egyetértve Bercsényivel, leghívebb barátommal, titkaim egyedüli ismerőjével, az volt a célom, hogy több külföldi hatalom kezességével biztosított békét érjünk el; így amennyiben a bécsi udvar szokása szerint megszegi a feltételeket, ugyanezeknek a kezeskedő hatalmaknak törvényes joguk lesz minket támogatni. Nem volt nehéz kitalálni, hogy a bécsi udvar idegenkedik egy ilyen békétől. Ez az első megbeszélés csak néhány napig tartott. Az értekezlet folyamán a császár követi meg akarták ismerni a nagy mozgalom okát és kegyelmet, jóakaratot, őszinteséget s a szabadság túlságosan is általánosságban mozgó helyreállítását ígérték. Válaszomban szemükre hánytam a sok királyi szószegést, csalárd szerződést, becsapást, törvénytörtést, és különleges elhatározásokat kértem a nevemben kibocsájtott kiáltványban előadott sérelmek orvoslására.”

Rákóczi a második gyöngyösi béketárgyalás ismertetése kapcsán — mint az egyik legjelentősebb eseményről — szolt a protestánsok vallási követeléseiről, a császár szándékáról és annak megghiúsulásáról:<sup>25</sup> „... Nagy szerencsének tekintetem, hogy ki tudtam kerülni azt a kelepcét, melyet a bécsi udvar az értekezleten állított nekem. Úgy látszik, ezen dolgozott már tavasz óta, amikor először beszéltem ezen a helyen az érsekkel. Íme, a tény: a protestánsoknak azokat a kiváltságait, melyeket a törvények és különösen az I. György dédapám által kötött nagyszombati béke számukra biztosított, megsértették, és ezért a háború kezdete óta kísérletet tettek a tőlük erőszakkal és a békekötés ellenére elvett templomok visszafoglalására. Minthogy azonban előre láttam, milyen kárt okozhatnak az ilyen tettek, meggyőztem róla a legjózanabb reformátusokat, hogy előnyösebb volna számukra, ha a nemzet ünnepélyes gyűlése helyezné vissza őket jogaikba. Mint-hogy hatalmukat még nem ismerte el hasonló gyűlés, nem sokat érne az, amit én érdekükben tehetnék, és kikerülhetetlenül zavart okozna közöttünk. Belátták érveimet, és ők maguk adták vissza az elfoglalt templomokat.”

A fejedelem korábbi műveiben is a vallási békét képviselte; ugyanígy a tolerancia elvét hirdeti a *Memoires*-ban is:<sup>26</sup> „Reméltem, hogy az idők folyamán helyreállíthatom a lelkek egységét, és így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igazi katolikus egységbe.”

Rákóczi Gyöngyösön több rendeletet alkotott, országos és helyi jellegű határozatokat hozott, onnan kiterjedt levelezést folytatott. Sajnálatos, hogy mind az első, mind a második béketárgyalás csupán néhány napig tartott, mivel a tárgyaló felek még az alapvető kérdésekben sem értettek egyet. Így azután nemhogy béke, de még fegyverszünet sem jöhetett létre közöttük. A helyzetet jól érzékelteti az a levél, amelyet Rákóczi XIV. Lajos francia királynak írt tájékoztatásképpen a gyöngyösi békeértekezletről:<sup>27</sup> „Gyöngyösi tartózkodásom közben a megbeszéléseken nem szoltunk semmi egyébről, mint arról, milyen bizonyoságot és kezességet adhatna nekünk a császár, minekutána már olyan sok ízben nyilvánvalóan megszegte es-

---

---

küvéseit és ígéreteit. Megértvén pedig, hogy most is csupán játszani készül velünk, és fia hitelét kínálja a magáé helyett, nem volt már szükségem semmiféle ürügyre, hogy tovább húzzam az alkudozásokat, az érseket tehát elbocsátottam, igen sok panasszal az elszenvedett igazságtalanságok és általános ellenségesség miatt, melyeket még tetézett, hogy a sok könnyen adott kezességben és ígéletben meg sem bízhatunk.”

Rákóczi memoárjainak elsősorban kor- és művelődéstörténeti értékük van, azonban alkotójuk írói erényei miatt is vonzó olvasmány mindkettő. A fejedelem többnyelvű író; műveiben nemcsak a kiváló politikus, de a jó tollú alkotó, a társadalomkritika, a jellemábrázolás, a színes leírások, elbeszélések és a retorikai emelkedettség mestere is megnyilvánul. A könyvek stílusa gondos, tárgyilagos, gyakran vallomásos jellegű vagy éppen morális tendenciájú, a legszebb lapokat át- meg átszövi az írói líraisága, szenvedélyessége.

Több jel mutat arra, hogy Rákóczi a *Memoires* írásakor korábbi feljegyzésekre és forrásokra támaszkodott. A tények rögzítésére vonatkozóan megjegyzi:<sup>28</sup> „Mindezeket levéltáram őrzi, s az utókor ezek alapján a könyvhöz hozzátehet még sok részletet, vagy helyreigazíthatja azt, amit nem a maga helyén adtam elő.” Nos, ilyen zavar figyelhető meg az *Emlékiratok*ban a béketárgyalások sorrendjét illetően is.<sup>29</sup>

Rákóczi a *Vallomások* és az *Emlékiratok* befejezése után latin és francia nyelvű *Meditációkat* (1720–1723) írt a Szentírásról a janzenizmus szellemében. Ezekkel az elmélkedésekkel új műfaj bukkant fel Rákóczi irodalmi munkásságában. Ugyancsak a száműzetésben született két állambölcseleti és etikai értekezése, amely *Politikai és erkölcsi végrendelet* (1722–1725) címen jelent meg. Végül a fejedelem korábbi — még a szabadságharc ideje alatt írott — imádságainak folytatásaképpen ugyancsak latin és francia nyelven alkotta meg a három részből álló *Fobásokat* (keltezetlen).

Az emlékiró a *Memoires* nyitányában — hazafiúi önvallomásként — feltárta azokat az indítékokat, amelyek a „magyarországi háború” kapcsán elhatározásra és cselekvésre készítették:<sup>30</sup> „Egyáltalán nem félek kijelenteni előtted — ó, Örök Igazság, akinek ezeket az *Emlékiratokat* ajánlottam —, hogy minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam. Nem a bosszúvágy indított erre, nem is koronát vagy fejedelemséget akartam szerezni, nem is a kormányzáshoz volt kedvem: kizárólag az a hiú dicsőség vezérelt, hogy eleget tegyek kötelességemnek hazám iránt — és a világi becsület.”

Rákóczi Ferenc alakját, személyiségét, tevékenységét nem fakítják a múltó századok. Emléke tovább él a népköltészetben, a szépirodalomban és más művészeti ágakban — egy immár több mint ezeréves nemzet tudatában.

## Jegyzetek

- 1 FÜLÖP LAJOS: II. Rákóczi Ferenc. *Gyöngyös irodalmi öröksége*. Gyöngyös, 2001. 61-70.
  - 2 HOPP LAJOS: Utószó. RÁKÓCZI FERENC: *Vallomások*. Szerk. HOPP LAJOS. Bp., 1979. 807.
  - 3 BÁN IMRE: Rákóczi Ferenc mint író. *A magyar irodalom története*, II. Szerk. BÉLÁDI MIKLÓS—BODNÁR GYÖRGY. Bp., 1957. 168.
  - 4 HOPP L.: Utószó, i. m. 808-810
  - 5 TOLNAI GÁBOR: Rákóczi Ferenc, az író. *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI BÉLA—HOPP LAJOS—R. VÁRKONYI ÁGNES. Bp., 1980. 387.
  - 6 RÓNAY LÁSZLÓ: *Erkölc és irodalom*. Bp., 1993. 70-73.
  - 7 NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Kis magyar művelődéstörténet*. Bp., 1994. 79.
  - 8 FÖLDES ÉVA: Rákóczi művelődéspolitikája, különös tekintettel oktatáspolitikájára. *Rákóczi-tanulmányok*, i. m. 357-358.
  - 9 LADÁNYI SÁNDOR: A sárospataki és debreceni kollégium a Rákóczi-korban. *Rákóczi-tanulmányok*, i. m. 317.
  - 10 FÖLDES É.: i. m. 363-364.
  - 11 GALAVICS GÉZA: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. *Rákóczi-tanulmányok*, i. m. 509-510.
  - 12 HOPP L.: *Utószó*, i. m. 810.
  - 13 Uo. 855.
  - 14 GYENIS VILMOS: Rákóczi Vallomásai és a hazai emlékirati hagyomány. *Rákóczi-tanulmányok*, i. m. 402.
  - 15 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi báborúról, 1703-tól annak végéig*. S. a. r. KÖPECZI BÉLA—KOVÁCS ILONA. Bp., 1978 (Archivum Rákócziánium, III/1) 448.
  - 16 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai*, i. m. 42.
  - 17 REDL KÁROLY: Utószó. AURELIUS AUGUSTINUS: *Vallomások*. Bp., 1982. 483.
  - 18 BISKEY ISTVÁN: Emlékirók. *Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Szerk. SIPOS LAJOS. Bp., 1996. 240.
  - 19 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai*, i. m. 45.
  - 20 Uo. 45.
  - 21 MOLNÁR JÓZSEF: Gyöngyös és a Rákóczi-szabadságharc. *A Gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium Jubileumi Emlékkönyve*. Szerk. FÜLÖP LAJOS — MÁRTA FERENC. Gyöngyös, 1984. 25-35.
  - 22 DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös város Rákóczi idejében*. Gyöngyös, 1938. 29.
  - 23 Archivum Rákócziánium I. 1978. 466.
  - 24 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai*, i. m. 121-122.
  - 25 Uo. 140-141.
  - 26 Uo. 44.
  - 27 Uo. 43.
  - 28 Uo. 43.
  - 29 Uo. 466.
  - 30 Uo. 48.
-